

AZERBAIJAN CUMHURİYETİ'NDE SİYASİ BİR MUHACİR: ABBAS BEY ATAMALİBEYOV (1895-1971)

A Political Immigrant in the Republic of Azerbaijan: Abbas Bey
Atamalibeyov (1895-1971)

Zeynep AKARSLAN*

ÖZ

Uzun yıllar Çarlık Rusya'nın egemenliği altında kalmış olan Azerbaycan'da 19. yüzyılın başından itibaren yaşanan gelişmeler Azerbaycan'ın milli uyanışının ilk adımı olmuştur. Rusya'da ardı ardına patlak veren ihtilal hareketleri ve hemen akabinde yaşanan basın özgürlüğü Azerbaycan Türkleri arasında bağımsızlık fikrinin hızla yayılmasını sağlamıştır. İlk kısa bağımsızlık deneyimini 1918-1920 yılları arasında yaşayan Azerbaycan'da bu dönemde birçok önemli siyasi figür tarih sahnesindeki yerini almıştır. Bu isimlerden biri olan Abbas Bey Atamalibeyov, Rusya'da eğitim görmüş, 1917 İhtilali'nin patlak vermesi üzerine Azerbaycan'a geri dönmüştür. Transkafkasya Seyminin üyelerinden biri olan Atamalibeyov, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra parlamentoda görev almıştır. Ali Merdan Topçubaşı ile birlikte Paris Konferansına gönderilen heyetin üyelerinden biri olan Abbas Bey, Azerbaycan'ın Kızıl Ordu işgaline uğramasından sonra muhaceret hayatı yaşamıştır. Bu çalışma, Azerbaycan'ın bağımsızlık tarihinde yer alan Abbas Bey Atamalibeyov'un hatıralarından yola çıkarak hayatı ve faaliyetleri hakkında bilgi vermek üzere hazırlanmıştır. Atamalibeyov'un 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın siyasi tarihi üzerine etkileri, Azerbaycan'ın bağımsız bir devlete dönüşmesindeki rolü üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Azerbaycan, bağımsızlık, Abbas Bey Atamalibeyov, siyasi mücadele, muhaceret.

ABSTRACT

The developments in Azerbaijan, which has been under the rule of Tsarist Russia for many years, since the beginning of the 19th century have been the first step in Azerbaijan's national awakening. Successive revolution movements in Russia and subsequent press freedom have led to the rapid spread of the idea of independence among Azerbaijani Turks. In Azerbaijan, which had its first brief experience of independence between 1918 and 1920, many important political figures took their place on the historical stage during this period. One of these names, Abbas Atamalibeyov,

* Dr., Bursa/Türkiye. E-posta: zynpakarslann@gmail.com. ORCID: 0000-0002-3134-2332.

was educated in Russia and returned to Azerbaijan after the outbreak of the 1917 Revolution. Atamalibeyov, a member of the Transcaucasian Seym, served in parliament after Azerbaijan gained independence. Abbas, who was one of the members of the delegation sent to the Paris Conference with Ali Merdan Topcubasi, lived a life of immigration after the Red Army invasion of Azerbaijan. This study has been prepared to give information about the life and activities of Atamalibeyov, who took place in the history of Azerbaijan's independence, based on his memories. The effects of Atamalibeyov on the political history of Azerbaijan at the beginning of the 20th century and its role in the transformation of Azerbaijan into an independent state are emphasized.

Keywords: Azerbaijan, independence, Abbas Atamalibeyov, political struggle, immigration.

Giriş

Azerbaycan toprakları, Rusya ile İran arasında imzalanan 1828 yıllı Türkmençay Antlaşması ile işgale uğramış, bu işgal Azerbaycan'ın 1918 yılındaki bağımsızlık dönemine kadar sürmüştür. Rusya'da 1905 ve 1917 yıllarında yaşanan ihtilaller, Rusya egemenliği altında yaşayan milletler için bağımsızlık konusunda yol gösterici olmuştur. 1905 yılındaki ilk ihtilalden sonra gerçekleştirilmeye başlanan Rusya Müslümanları kongreleri, Azerbaycan Türklerinin fikri gelişiminde, siyasi olarak örgütlenmelerinde ve bağımsızlık fikrinin savunucusu olmaları yolundaki ilk adım olmuştur. Bu dönemde yer altında örgütlenen siyasi yapılanmalar gün yüzüne çıkmaya başlamış, Mehmet Emin Resulzade, Fethali Han Hoyski, Ali Merdan Topçubaşı, Mehmed Hasan Hacinski ve Hasan Bey Ağayev gibi isimler Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasında önemli rol oynamıştır.

İlk olarak Transkafkasya Seymi ve ardından bağımsız Transkafkasya Cumhuriyeti'nde önemli görevler üstlenen Azerbaycan Türkleri için asıl kırılma noktası ise 1918-1920 yılları arasında varlığını sürdüren Azerbaycan Cumhuriyeti olmuştur. Bu dönemde Transkafkasya Seymi'nde bulunan, ardından Azerbaycan Parlamentosuna katılan, İstanbul Konferansı'nda Mehmet Emin Resulzade ile Paris Barış Konferansı'nda Ali Merdan Topçubaşı'yla birlikte Azerbaycan'ı temsil eden isimlerden biri de Abbas Bey Atamalıbeyov'dur.

Atamalibeyov'un adı Azerbaycan'ın bağımsızlık tarihini anlatan her eserde karşımıza çıkmakla birlikte söz konusu isimle ilgili yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Abbas Bey'in hayatı Azerbaycan'da İsmayıl Umudlu tarafından *Ayna* adlı gazetede kısa bir makale olarak yayınlanmış sonra-

sında ise Atamalibeyov tarafından yazılan hatıralar yine Umudlu tarafından Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiştir. Ancak Atamalibeyov'un hayatıyla ilgili eksik bilgiler bulunması nedeniyle bu eser, tamamlanmış bir kaynak niteliğinde değildir.

Abbas Bey'in hayatı ile ilgili bir diğer kaynak Tahirzade ve Tahirli'nin (2016) çalışmasıdır. Bu eserde Atamalibeyov'a ayrılan kısa bir bölüm mevcuttur. Bunun haricinde Atamalibeyov'un hayatını yalnızca çağdaşı olarak yaşamış kimselerin eserlerindeki satır aralarından öğrenmekteyiz. Bu çalışma Azerbaycan siyasi tarihindeki önemli olaylarda bizatihi bulunmuş olan Atamalibeyov'un hayatını ve siyasi faaliyetlerini bir bütün olarak ele almak üzere hazırlanmıştır.

1. Ailesi ve Eğitimi

26 Şubat 1895 yılında dünyaya gelen Abbas Bey Atamalibeyov'un babası Seyfullah Bey, "harbi inzibatçı" olarak günümüzde de Türkiye sınırları içinde kalan Şavşetiya'da (Şavşat) görev yapmıştır. Birçok kaynakta Abbas Bey'in doğum yeri Tiflis olarak gözükmekle birlikte kendisi hatıralarında doğum yeri olarak babasının görev yaptığı Şavşetiya'yı göstermektedir. Şavşetiya'yı güzel, halkını ise doğrucu, adaletli ve iyi insanlar olarak tanımlayan Abbas Bey'in çocukluğunun bir kısmı burada geçmiştir. Daha sonra babasının vazifesi dolayısıyla önce Kars'a, ardından ise Zagatala'ya giden Abbas Bey, eğitim hayatına Şamahı'da başlamıştır (Atamalibeyov, 2018: 32-33).

Eğitimine Şamahı'da devam ettiği sırada rahatsızlanan Atamalibeyov, o dönemde Tiflis'te görev yapan babasının yanına gitmiş ve eğitimine burada devam etmiştir. Atamalibeyov hatıralarında St. Petersburg'daki Topçu okuluna gitmek istediğini ancak görme duyusundaki zayıflıktan dolayı bu okula kabul edilmediği, ret cevabı aldıktan üç ay sonra ise okulun kendisine kabul verdiğinden bahsetmektedir (Atamalibeyov, 2018: 34). Atamalibeyov'un St. Petersburg'daki topçu okulundan ret cevabı aldıktan yalnızca 3 ay sonra yeniden davet edilmesi o dönemde patlak veren I. Dünya Savaşı ile doğrudan alakalıdır. Atamalibeyov'un, üniversite eğitimine başladığı 1914 yılı tüm dünya için yeni gelişmelere gebe idi. Bu dönemde geniş bir coğrafyaya yayılan ve birçok cephede savaşa giren Rusya'nın asker ihtiyacı vardı. Bu sebepten Abbas Bey'in göz rahatsızlığına rağmen okula davet edilmesi Rusya'nın askerlik politikası ile ilişkilendirilebilir.

Abbas Bey, Topçu okulundan kabul aldığını öğrendiği dönemde Petersburg Politeknik Enstitüsünün deniz mühendisliği bölümüne başlamıştır (Mahmudov, 2004: 137-138). Abbas Bey'in eğitimine devam ettiği sırada

Rusya’da 1917 ihtilali meydana gelmiştir. I. Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru Rus ülkesinde baş gösteren açlık ve kıtlık halkın huzursuzluğunu arttırmıştır. Bu dönemde birçok cephede savaşan Rusya’nın sınırları içinde yaşayan herkesi askere almaya başlaması, bu kimselerin önemli bir kesiminin ise cephede savaşmak istememesi orduda da karışıklığa sebep olmuştur. Bu durum ihtilal hareketinin kısa süre Rusya’nın birçok şehrine sıçramasına neden olmuştur.¹ Rusya’da başlayan Bolşevik İhtilali’ne aktif olarak katılan Atamalıbeyov, bunun sebebini hatıralarında şu şekilde açıklamaktadır:

Sonunda inkılabî hadiseler Sankt-Peterburg’da başladı ve ben bu inkılabâ iştirak ettim, çünkü Rusya tarafından esarete alınmış hal-ka mensup idim, bu halkın temsilcileri Rusya’dan ayrılmak yahut da hiç olmasa muhtariyet elde etmek istiyorlardı. Derhal en muhtelif komiteler yaratıldı ve ben birinciler sırasında bu komitelere dâhil oldum ve bir müddet onların bir kısmına başkanlık ettim (Atamalıbeyov, 2018: 35-36).

Atamalıbeyov’un bu dönemde milli duygularla hareket ettiği aşikârdır. Rusya’da özellikle işçi sınıfına karşı gerçekleştirilen haksız tutum 1905 İhtilali’nden itibaren ülkedeki karışıkların başlıca sebebi olurken, zamanla Çarlık rejimine karşı takınılan olumsuz tavır ise Rusya egemenliği altında yaşayan toplumların kendi topraklarında özgürce yaşamaları fikrini ortaya çıkarmıştır. Atamalıbeyov da eğitimini Rus okullarında alan biri olarak Rusya’da başlayan ihtilal hareketinin içinde bulunmuş, bunun sebebini ise “Rusya tarafından esarete alınmış halklardan birine mensup” olmasına bağlamıştır.

Rusya’da bu kargaşa ortamı sürerken okulunu yarım bırakarak Kafkasya’ya dönmek zorunda kalan Abbas Bey, siyasi faaliyetlerine burada devam etmiştir (Quliyeva, 2015: 6). Atamalıbeyov, faaliyetlerine Kafkasya’da devam ettiği bu dönemde Kazah vilayetinden soylu bir aileden İbrahim Ağa Vekilov’un kızı Tatyana ile evlenmiştir. Evliliğin gerçekleşmesinden hemen sonra Transkafkasya Sunni Ruhani İdaresi’ne başvuran Tatyana Müslümanlığı kabul ederek Reyhan adını almış ve sonrasında yükseköğrenim için Bakü Devlet Üniversitesine kabul edilmiştir (Atamalıbeyov, 2018: 49). Qaranfil Dünyamin Qızı, yazısında İbrahim Ağa Vekilov’u Yelizavetpol Genel Valisi olarak tanıtmaktadır (URL-1). Ancak Atamalıbeyov’un hatıralarında böyle

¹ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Carr, 1985).

bir bilgi yer almamaktadır. Ayrıca Atamalibeyov, eşinin adını Tatyana olarak değil Reyhan olarak vermekte ve din değiştirdiğinden de bahsetmemektedir.

Eğitimi yukarıda bahsettiğimiz sebeplerden dolayı yarım kalan Atamalibeyov'un eğitim hayatının ikinci evresi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilan edildiği döneme denk gelmektedir. Azerbaycan Parlamentosunun eğitim için yurtdışına öğrenci gönderme kararı aldığı sırada parlamento üyesi olan Atamalibeyov, kararın alınmasından hemen sonra dönemin Eğitim Bakanı'na bir mektup göndermiştir. Bu mektupta şunları yazmıştır:

Yüksek eğitimimi yurt dışında bitirmek için hükümet tekaütlerinden (maddi yardım) birinin bana ayrılmasını istiyorum. Bununla bildirim ki ben 1914'ten 1917'nin sonuna kadar Petersburg Politeknik Enstitüsü'nün öğrencisi oldum ve gemi yapma bölümünün 4. sınıfında idim. Şimdi İsviçre'nin yüksek teknik okullarından birinde okumak istiyorum. Bu Ağustos ayının ortasında ben hükümetin görevlendirmesi ise Paris'e, bizim sulh heyetinin yanına gideceğime göre istediğim yardımı bana öyle vermenizi istiyorum ki, ben hükümetin isteğini yerine getirerek Avrupa'da tahsilimi devam ettirebileyim (Tahirzade ve Tahirli, 2016: 417).

Atamalibeyov'un bu isteği onun Paris Barış Konferansı'na gönderilen heyete dâhil edildiği döneme denk gelmiştir. Bu nedenle Abbas Bey, konferanstaki görevini yerine getirmek için Paris'e gitmiş, bu yolculuk sırasında ise önce İtalya'ya uğramıştır. Burada dikkati çekmek istediğimiz husus ise Atamalibeyov'un hatıralarında eğitimini tamamlamak için İsviçre'ye gitmek istediği konusunda dönemin Eğitim Bakanı'na yazdığı mektuptan bahis açmamasıdır. Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde yurt dışına gönderilen öğrenciler üzerine ayrıntılı bir çalışma yapan Tahirzade ve Tahirli, çalışmalarında bu mektuptan bahsederken Abbas Bey'in mevzuyu kapatması anlaşılır değildir.

Atamalibeyov, İsviçre'de gitmek istediği okula devam edememiş, Azerbaycan'ın işgale uğraması üzerine ülkesine de dönememiş ve eğitimini Paris'te bulunan Siyasi Bilimler Enstitüsü'nde tamamlamıştır (Tahirzade ve Tahirli, 2016: 421).

2. Siyasi Faaliyetleri

Atamalibeyov'un Tiflis'e döndüğü dönemde Zakafkasya Komitesi kurulmuştur. 19. yüzyılın başında yaşanan gelişmeler Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler için "milletler hapishanesi" olarak adlandırılan Rusya'dan kopmak için kazanılan en önemli fırsatlardan biridir. Kafkasya'nın

Rusya için önemi ise aşikârdır. Bu sebeple Rusya için öncelik Kafkasya'da asayışı sağlamaktır. Bölgeye gönderilen Özel Transkafkasya Komitesi ise bölgedeki asayışı sağlamak için yeterli değildir. Yerli halkın en başından itibaren mesafeli yaklaştığı bu özel komite uzun ömürlü olmamıştır. Bunda komitenin halkın ihtiyaçlarını karşılamada ve güvenini sağlamadaki yetersizliği etkili olmuştur. Bu sebepten son verilen özel komitenin yerine Transkafkasya Komiserliği kurulmuştur. Atamalibeyov, hatıralarında Trankafkasya Komiserliği'nin kurulduğu dönemde bölgede var olan İşçi, Asker ve Kentli Temsilcileri Sovyet'ine dâhil olduğunu söylemektedir. Sovyet'in riyaset heyetine dâhil olan Abbas Bey, geçici hükümet tarafından kendilerine bırakılan paralardan dolayı maliye meselelerini halletmek için Moskova ve Petersburg'a gönderilmiştir. Atamalibeyov'un bu dönemde Rusya hakkında verdiği bilgiler o dönemdeki siyasi çehrenin anlaşılması bakımından önemlidir:

Ben trenle yola çıktığımda Petersburg'a gitmek gibi bir fikrim yok idi, bunu sonra telgrafla bildirdiler. Yolda sık sık durdurulduğumuz için çok uzun süren bu seyahatten sonra ben Petersburg'a vardım ve istasyondan çıkar çıkmaz kapıda kollarına kırmızı kurdele bağlanmış ve silahlı korumaların durduğunu gördüm. Çıkış kapısından geçerken koruma ileri doğru geldi ve "Yoldaş senin vesikan var mı?" diye sordu. Üstümde Transkafkasya Komiserliğinden verilen belge vardı. İyi ki okuma bilmiyordu ve belgenin üst kabı kırmızı idi. Aksi halde beni derhal hapsedebilirlerdi, çünkü Transkafkasya Komiserliği onların gözünde gerici idi ve şimdi burada Bolşevikler hâkimiyeti sağlamışlardı (Atamalibeyov , 2018: 39-40).

Atamalibeyov, gördükleri karşısında şaşkındır. Onun ilk ihtilal dalgasından sonra Rusya'dan ayrıldığı dönemden beri geçen bu kısa sürede çok şey değişmiştir. Sosyalist partilerin ve onlar arasında en baskın parti olan Es-erlerin yerine Rusya, önce sosyal demokratların ardından Bolşeviklerin etkisi altındaydı. Abbas Bey, bir dönem liderlik yaptığı bu şehirde kendini artık güvende hissetmemekteydi. Atamalibeyov, Petersburg'dan Tiflis'e döndüğünde bu kez de Transkafkasya'nın çehresini tamamen değişmiş olarak bulacaktır. Bu dönemde Rusya'dan ayrıldıklarını ilan eden Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler bir araya gelerek Transkafkasya Seymi'ni kurmuştur. Hatıralarından Abbas Bey Atamalibeyov'un da Seym üyelerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Ancak önce Seym ardından ise bağımsız Transkafkasya Cumhuriyeti uzun ömürlü olamamıştır. Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler arasındaki gizli mücadeleler ve sınır çatışmaları önce Gürcistan'ın, ardından ise Azerbaycan'ın birlikten ayrılmasına sebep olmuştur.

Gürcistan'ın birlikten ayrılmasından hemen sonra bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Türkleri, Fethali Han Hoyski'nin başbakanlığında ilk hükümetini kurarak faaliyete başlamıştır (Arşiv-1). İlk faaliyetlerine Tiflis'te başlayan hükümet, bağımsızlığını ilan etmek için Asya ve Avrupa'da bulunan birçok ülkenin başkentine telgraf göndermiştir (Arşiv-2). Hemen ardından Tiflis'ten Gence'ye taşınan hükümet, ilk faaliyetlerine Gence merkezli olarak başlamıştır. Çünkü bu dönemde Azerbaycan'ın asıl başkenti Bakü işgal altındadır.

Hoyski Hükümetinin Gence'de bulunduğu dönemde aldığı en önemli kararlardan biri Osmanlı Devleti, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile yeni kurulan bağımsız Kafkasya devletleri arasında gerçekleştirilmesi planlanan konferansa temsilci gönderme kararıdır. Mehmet Emin Resulzade başkanlığında İstanbul'da düzenlenmesi kararlaştırılan konferansa gönderilen isimler arasında Atamalıbeyov da vardır.

Haziran ayının ortasına doğru İstanbul'a gelen heyet, Mehmet Emin Resulzade başkanlığında Halil Bey Hasmammedov, Arslan Bey Sefikürdski, Abdülhamid Kaydebaşı, Ahmed Bey Pepinov, Ekber Ağa Şeyhülislamov ile birlikte kâtipler Abbas Bey Atamalıbeyov ve Mehmed Bey Hanmehmodov isimlerinden oluşmaktaydı (*Tesvir-i Efkar*, 1334: 2). Bir başka haberde ise Atamalıbeyov'un adı "maiyet memuru" olarak geçmektedir (*İkdam*, 1334: 2). Konferansın amacı, Kafkasya'da yeni kurulan cumhuriyetler olan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasındaki sınır ihtilaflarının çözümlenmesi ve Osmanlı Devleti ile Kafkasya cumhuriyetleri arasında ekonomik ve siyasi ilişkilerin kurulmasını sağlamaktır. Ancak heyet İstanbul'da aylar geçirmesine rağmen konferans gerçekleşmemiştir.²

Atamalıbeyov, hatıralarında İstanbul'a gönderilen temsilci heyetinde bulunmasından ve İstanbul'da yaşadıklarından şu şekilde bahsetmektedir: "Ben hâlâ çok genç idim, ama onlar beni heyetin terkiğine dâhil etmişlerdi. Biz İstanbul'a geldiğimizde orada vaziyetin hiç de iyi olmadığını gördük çünkü müttefik güçler -Fransa, İngiltere ve Birleşik Devletler- hava hücumlarına başvurarak İstanbul'u bombalamaktaydı. Türkler Gelibolu'yu müdafaa etmekteydi ama çok zayıflamıştı..." (2018: 45).

Atamalıbeyov, İstanbul'da bulunduğu dönemde İspanyol gribine yakalanmış, günlerce Pera Pelas otelde 41 derece ateşle yatmış, Gürcü heyetinden bir doktor kendisiyle ilgilenmiştir (Atamalıbeyov, 2018: 46). 1914-1918

² Azerbaycan heyetinin İstanbul'daki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yavuz, 2020: 371-400).

yılları arasında yüz binlerce insanın ölümüne sebep olan İspanyol gribini atlamayı başaran Atamalibeyov, bünyesi çok zayıf düştüğünden hemen Azerbaycan'a dönmüştür.

Atamalibeyov'un İstanbul'da bulunduğu dönemde Kafkas İslam Ordusu birlikleri Bakü'nün kurtarılması için mücadele vermekteydi. Bakü'nün kurtarılmasından hemen sonra Mondros Ateşkes Antlaşmasının şartlarına dayanarak Azerbaycan'a dâhil olan İngiliz askeri birliklerinin komutanı General Thomson başta bağımsız Azerbaycan hükümeti adıyla bir hükümet tanımadığını beyan etse de (Rezulzade, 1990: 37) kısa süre sonra geri adım atmak zorunda kalmıştır.

Atamalibeyov, Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edildikten sonra Azerbaycan parlamentosuna Sosyalistler Bloğundan dâhil olmuştur. Abbas Bey, parlamentonun faaliyet gösterdiği dönemde sayısız meclis toplantısına katılmış ve meclis nizamnamenin hazırlanması komisyonu ile "itimatname" hazırlanması komisyonlarında görev yapmıştır (Azerbaycan Respublikası Baş Arşiv İdaresi, 1998).

Parlamentoda bu çalışmalar sürerken Fethali Han Hoyski başkanlığındaki hükümet Paris'te gerçekleşecek barış konferansına temsilci gönderme kararı almıştır. Paris'e gönderilecek olan temsilcilerin başkanlığını Ali Merdan Topçubaşı yapmıştır. Heyette Ali Merdan Bey ile birlikte Mehmed Hasan Hacinski, Ahmed Bey Ağayev ve Alekber Şeyhülislamov vardır. Heyetin danışmanlığını ise Miryakub Mirmehdiyev, Ceyhun Bey Hacıbeyli ve Abbas Bey Atamalibeyov gerçekleştirmiştir (Quliyev, 2008: 5-7). Azerbaycan'ın bağımsızlığını korumak ve tanınmasını sağlamak amacıyla Paris'e doğru yola çıkan heyet, Ocak 1919'da İstanbul'a varmış, gerekli izinleri alarak Avrupa'ya geçmesi ise yaklaşık 3 ay sürmüştür (*İkdam*, 1335: 1; *Yeni Gün*, 1335: 1; *Hadisat*, 1335: 2).

Atamalibeyov, Ali Merdan Bey heyeti ile birlikte yola çıkmamıştır. Bunun sebebini ise hatıralarında o dönemde Azerbaycan merkezli olarak çıkardığı *Zarya* gazetesine bağlamaktadır. Abbas Bey, Bakü'den ayrılmadan önce gazetenin neşre devam etmesi zorunluluğunu göz önünde bulundurarak heyetten iki ya da üç ay sonra yola çıkmıştır (Atamalibeyov, 2018: 51). Abbas Bey'in bu yolculuk sırasında önce İtalya'ya uğraması heyetle bulunduğu tarihin tam olarak belirlenememesine sebep olmaktadır. Topçubaşı başkanlığındaki Azerbaycan heyeti, gerekli izinleri almak için yaklaşık 3 ay İstanbul'da kalmıştır. Bu sebepten Abbas Bey'in heyetten iki ay mı yoksa üç ay

sonra mı yola çıktığı konusu belirsiz kalmakta, yazar hatıralarında da bu konuda net bir ifade kullanmamaktadır.

Konferansa katılacak heyet İstanbul üzerinden Avrupa'ya geçmek isterken Atamalibeyov, deniz yolculuğu gerçekleştirmiş ve gemi ile önce İtalya'ya gelmiştir. Henüz genç yaşına rağmen heyete danışmanlık görevini üstlenen Atamalibeyov'un öncelikle İtalya'ya gelmesinin sebebi ise o dönemde Azerbaycan hükümeti tarafından alınan yurt dışına öğrenci gönderme kararıdır. Atamalibeyov, Azerbaycan hükümeti tarafından gerekli işlemleri halletmek ve öğrencilerin eğitimleri ile ilgili meseleleri çözüme kavuşturmak için ilk olarak Roma'ya gelmiştir. Burada İtalya Dışişleri Bakanı ile yaptığı görüşmeler neticesinde 40 öğrencinin eğitim alması için gerekli ortamı sağlamış ve sonrasında Paris'e geçmiştir (Atamalibeyov, 2018: 51-52).

Azerbaycan hükümeti, Azerbaycan'ın bağımsızlığının devamı için eğitimin gerekliliğinin farkındaydı. Azerbaycan'ın Rusya hâkimiyeti altında kaldığı uzun yıllar boyunca eğitim de Rus standartlarına uygun olarak gerçekleştirilmiş, yerli halkın Rus okullarında eğitim görmesi belli şartlara bağlanmıştır. Devlet daireleri de dâhil olmak üzere yönetim için gerekli olan eğitimli kimselerin azlığı yeni kurulan bir hükümet için eksiklik demektir. Bu sebepten yurt dışına öğrenci gönderme kararı alan Azerbaycan hükümeti zor zamanlara rağmen eğitim için gerekli bütçeyi ayırarak yurt dışına öğrenci göndermek için çalışmalar yapmıştır. Rusya'nın içinde bulunduğu ihtilal şartları göz önüne alınarak bu dönemde öğrencilerin Avrupa merkezli okullarda okuması kararlaştırılmıştır (Memmedoğlu, 2018: 12). Bu konudaki görüşmeleri gerçekleştiren ilk isimlerden biri Atamalibeyov olmuştur.

Paris'e geldikten sonra bir süre hasta yatan Atamalibeyov iyileşmesinin ardından Topçubaşı heyeti ile birlikte toplantılara katılmış ve dönemin Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson ile gerçekleştirilen görüşmede hazır bulunmuştur. Ancak Atamalibeyov, böyle önemli bir görüşmeye katılmış olmasına rağmen hatıralarında konuyla ilgili ayrıntı vermemektedir. Oysa Azerbaycan heyetinin Wilson tarafından kabul edilmesi önemli bir siyasi başarıdır. Bu toplantı, her ne kadar gerçekleşemese de Ali Merdan Bey'in, Kafkasya Konfederasyonu fikrini Wilson'a açıklama fırsatı bulmuş olması bakımından önemlidir (Topçubaşov, 1998: 17). Azerbaycan, 1920 yılının başında Paris Barış Konferansı'ndan başarıyla dönecek bağımsızlığını tüm dünyaya kabul ettirecektir. Ancak bu sevinç yalnızca Nisan 1920'ye kadar sürecek, Azerbaycan yeniden Kızıl Ordu'nun işgaline uğrayacaktır.

Atamalibeyov, Paris Barış Konferansı'nda bulunduğu dönemi hatıralarında çok kısa tutmuştur. Konferanstan bahsettiği kısımlarda ise yalnızca Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkleri temsilcilerinin aralarındaki sorunlara ve konferanstan beklentilerine değinmeyi seçmiştir. Bunun bir sebebi Azerbaycan'ın bağımsızlığının kısa süre sonra uğrayacağı Kızıl Ordu işgali ile sona ermiş olması olabilir. Bu dönemde Paris'te bulunan temsilciler ülkelere geri dönememiş, muhaceret hayatına başlamış ve uzun süre takibata uğramışlardır.

3. Atamalibeyov'un 1920 Yılından Sonraki Faaliyetleri

Azerbaycan'ın Kızıl Ordu işgaline uğramasından sonra ülkesini terk etmek zorunda kalan bağımsızlık hareketi öncülerinin çoğu İstanbul'da toplanmıştır. Başta Mehmed Emin Resulzade olmak üzere İstanbul'da toplanan bu kişiler Azerbaycan Türkleri arasında siyasi bir birlik sağlamak amacıyla çalışmalarına başlayarak "Azerbaycan Milli Merkezi" adında bir teşekkül oluşturmuştur. Başta 16 kişilik ekibi olan bu merkezin içinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasında önemli rol oynayan isimlerin yanında Abbas Bey Atamalibeyov'da vardır (Şimşir, 2002: 28-30).

Abbas Bey bundan çok kısa bir süre sonra Paris'te kurulan Kafkas, Türkistan ve Ukrayna Halklarının Dostluğu Komitesi'nin kâtipliğine seçilmiştir (Tahirzade ve Tahirli, 2016: 424). Bu durum, Atamalibeyov'un Azerbaycan siyasi muhacirlerinin neredeyse tamamı gibi "Promete Hareketi'nin" destekleyicilerinden olduğunun göstergesidir. Promete Hareketi, ilk olarak 1917 yılında Rusya'dan ayrılmış, sonrasında yeniden bağımsızlığını kaybeden ve Rus olmayan muhacirler tarafından kurulan bir eylem hareketidir. Hareketin amacı Kızıl Ordu'ya karşı muhalefet ve özelinde Bolşevikler genelinde ise SSCB'ye karşı cephe yaratmaktır. Bu hareketin en önemli aracı olan *Promete* dergisi ise Paris merkezli olarak çıkarılmaktaydı (Yagublu, 2015: 104). Bu nedenle Atamalibeyov'un bu gruba dâhil olması olağan siyasi bir süreç olarak nitelendirilebilir. Ancak, Kafkas, Türkistan ve Ukrayna Halklarının Dostluğu Komitesi'nin kurulmasının amacı Promete Hareketi ile alakalı olmakla birlikte bir noktada farklılık göstermektedir. Atamalibeyov'un kâtipliğine seçildiği bu komite, Promete Hareketi içinde gittikçe ağırlığı daha fazla hissedilmeye başlanan Gürcülere karşı kurulmuştur. Bu yüzden Gürcülerin etkisinin en aza indirildiği yeni bir yan kuruluş oluşturulması kararlaştırılmıştır. Komite, Atamalibeyov'un da aralarında bulunduğu Azerbaycan, Ukrayna, Şimali Kafkasya ve Türkistan hareketinin fahri başkanları da dâhil 11 kişilik bir yönetim kurulundan oluşmaktadır (Andican, 2003: 443-444).

Atamalibeyov, Promete Hareketi ile paralellik gösteren Kafkasya Konfederasyonu'nda da aktif olarak yer almıştır. Atamalibeyov, konfederasyonun 1935-1939 yılları arasındaki terkinde yer alırken 1935 yılında Mehmet Emin Resulzade, Ali Ekber Topçubaşı, Miryakub Mehemed'in katılımıyla gerçekleştirilen toplantıda kâtip seçilmiştir (Mamulia, 2012: 101, 215). Atamalibeyov'un hatırlarında Paris'teki bu faaliyetleri de yer almamaktadır. Mamulia tarafından hazırlanan eserden Atamalibeyov'un konfederasyonun 1938 yılına kadar gerçekleştirilen tüm toplantılarına katıldığını da öğrenmekteyiz (Mamulia, 2012: 138, 142-143, 188, 199).

1939-1945 yılları arasında süren ve bütün dünyayı etkileyen II. Dünya Savaşı en çok da muhacerette yaşam mücadelesi veren halkları etkilemiştir. Savaşın başladığı andan itibaren 1941 yılının Haziran ayına kadar geçen sürede on binlerce Azerbaycan Türkü esir düşmüştür. Bu şartlar altında muhacerette yaşayan Azerbaycanlılara yardım teşkilatı, özellikle de Türkiye'de yaşayan muhacirler Abbas Bey ile iletişime geçerek kendisinden Almanların elinde olan savaş esirleri ile ilgilenmesini istemiştir. Bu tarihe kadar Paris'te kalan Abbas Bey, bu istekten sonra ailesini Paris'te bırakarak Berlin'e gitmiş ve savaşın sonuçlandığı 1945 yılına kadar Berlin'de kalarak buradaki esir Türkler ve Türkiye'den Berlin'e gelen ya da Almanya'da yaşayan hemşehri-leri ile görüşmüştür (Atamalibeyov, 2018: 66-69).

Atamalibeyov, Berlin'de bulunduğu dönemde 1943 yılında gerçekleştirilen Azerbaycan'ın bağımsızlığının 25. yıldönümü kutlamalarına katılmıştır. Bu kutlamalar sırasında konuşma yapan Atamalibeyov, Azerbaycan'ın ulusal mücadelesi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin oluşumu, faaliyetleri ve bağımsızlık dönemi iç ve dış siyaset hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur (Qasımlı, 2006: 660). Bu arada yine Berlin merkezli olarak gerçekleştirilen Azerbaycan Ulusal Birliği'nin 1. Kurultayı'nda adı geçen isimlerden biri Atamalibeyov'dur. Atamalibeyov bu toplantı sırasında yaptığı konuşmada Azerbaycan Türklerinin bağımsız yaşamayı ve kendi topraklarında hak sahibi olmayı kutsal gördüğünü ifade ederken yeni yönetim kurulu için 1918-1920 yılları arasında faaliyet gösteren Azerbaycan hükümetinin temsilcilerinin seçilmesini teşvik etmiş ve bu konuda başarılı da olmuştur (Qasımlı, 2006: 662). Atamalibeyov, Kurultay'da gerçekleştirdiği konuşmada şunları demiştir:

Aziz vatandaşlarım! Bugün Azerbaycan milli harekâtı tarihinde en görkemli günlerden biridir. Uzun bir aradan sonra Azerbaycan Türkleri yeniden seslerini yükseltme ve halkının nesillerdir uğrunda savaştıkları milli ideallerini yeniden yüksek sesle söyleme imkânı-

na sahip olmuşlardır. Bu imkânı biz bugün büyük Alman halkının başkenti Berlin’de elde ettiğimizden bu iş için büyük Alman halkına, onun rehberine ve şanlı lejyonerlerimizin kahraman askerlerine derinden teşekkür ve selamlarımızı iletiriz (Yaqublu, 2009: 72).

Aynı toplantı sonunda Azerbaycan Ulusal Komitesi’nin 4 kişiden oluşan yönetimi belirlenmiş ancak Alman yetkililer teşkilatın adını “Verbindungs-tab” olarak değiştirerek kişi sayısını da kısıtlamıştır. Teşkilatta Fetalibeyli Düdenginski ile birlikte yer alan isim ise Siyasi-Diplomatik şubenin başkanı Abbas Bey Atamalıbeyov’dur (Qasımlı, 2006: 664). Atamelibeyov, II. Dünya Savaşı’nın sona ermesinden sonra gerçekleştirdiği siyasi faaliyetlerden dolayı Avrupa’da kalmaktan imtina ettiği için Şili’ye göç etmiş, 1967 yılında Şili’den ABD’nin Cleveland Eyaleti’ne göçmüştü ve 1971 yılında hayatını kaybetmiştir (URL-2).

Sonuç

1918-1920 yılları arasında kısa bir bağımsızlık dönemi yaşayan Azerbaycan’da birçok isim ön plana çıkmış, ülkenin bağımsızlık mücadelesinde ön safhalarda yer almıştır. Bu isimlerden biri günümüze kadar hakkında çok az çalışma yapılmış olan Abbas Bey Atamalıbeyov’dur. Soylu bir aileden gelen Atamalıbeyov, küçük yaştan itibaren birçok şehir değiştirmiştir. Bu durumun Abbas Bey’in fikri dünyasının şekillenmesinde önemli rol oynadığını söyleyebiliriz. Babasının mesleğinden dolayı yaşadığı şehirlerdeki güvensiz ortamlara hâkim olan Atamalıbeyov, çocukluğunu Azerbaycan’ın Şamahı kentinde geçirirken gençlik yıllarını o dönemde Kafkasya’nın merkezi konumundaki Tiflis’te geçirmiştir. Uzun yıllar Rus hâkimiyeti altında kalan Tiflis, Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan ettiği ve ilk faaliyetlerine başladığı şehirdir. Kafkasya’nın önemli halkları olan Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler Tiflis’te bir araya gelerek Rusya’dan ayrıldıklarını ilan etmişlerdir. Bu sebepten Tiflis’in Atamalıbeyov’un hayatında önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Değişen dünya düzeninde 1905 yılından itibaren karışıklıklara sahne olan Rusya’nın tarihi açısından dönüm noktası olan 1917 yılı Abbas Bey’in St. Petersburg’da yükseköğrenimine devam ettiği döneme denk gelmiştir. Başlarda topçu okuluna girmek isteyen ancak göz rahatsızlığından dolayı isteğine kavuşamayan Atamalıbeyov’un kaderinin burada döndüğünü söyleyebiliriz. Eğer topçu okuluna kabul almış olsaydı belki de Kafkasya’nın tarihi açısından bir dönüm noktası olan siyasi sahnede bu denli aktif rol almaktansa sadık bir asker olabilirdi. Sosyal-devrimci tarafta yer alan Atamalı-

beyov, Azerbaycan'ın bağımsızlığını yaşadığı dönemde genç yaşına rağmen parlamentoya dâhil olmuş, birçok önemli komisyonda görev yapmıştır. Önce Resulzade başkanlığındaki heyetle İstanbul Konferansı'na gönderilmesi, ardından ise Topçubaşı başkanlığındaki heyetle Paris Barış Konferansı'na katılmak üzere görevlendirilmesi ona duyulan güvenin somut kanıtıdır.

Atamalıbeyov, Azerbaycan hükümetinin ülkenin geleceği için yurt dışına göndereceği 100 öğrenciden biri olmak istemiş, ancak bu isteği siyasi rollerinden dolayı gerçekleşmemiştir. Abbas Bey, heyetin Paris Barış Konferansı'ndaki başarısından sonra Azerbaycan'ın Kızıl Ordu işgaline uğraması sebebiyle ülkesine dönemeyen muhacirlerden biridir. Bu sebepten eğitimini çok gitmek istediği İsviçre'de değil Paris'te tamamlamıştır. Paris'te bulunduğu dönemde siyasi faaliyetlerine devam etmiş, Azerbaycan Milli Merkezi'nde yer alan isimlerden biri olmuş, Promete Hareketine katılmış, bu hareketin bir uzantısı olarak ortaya çıkan Kafkas, Türkistan ve Ukrayna Halklarının Dostluğu Komitesi'nde aktif olarak yer almıştır. Sonrasında kendisi gibi muhacir birkaç arkadaşının isteği üzerine Berlin'e gitmiş ve burada II. Dünya Savaşı'nda esir düşmüş Azerbaycan Türkleri için çalışmıştır. Atamalıbeyov, Azerbaycan siyasi tarihi açısından önemli bir dönemde yaşamış, ülkesinin bağımsızlığı için mücadele etmiş, ailesiyle birlikte hayatının tamamını muhacirlikte geçirmiş önemli bir isimdir.

Kaynakça

- Andican, Ahat (2003). *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Arşiv-1: ARDA, f. 970, op. 1, d. 1, l. 49-50.
- Arşiv-2: ARDA, f. 970, siy. 1, iş. 5, vr. 1.
- Atamalıbeyov, Abbas Bey (2018). *Siyasi Mühacirin Xatireleri*. Çev. İsmayıl Umudlu. Bakı: Kitab Klubu.
- Azerbaycan Respublikası Baş Arşiv İdaresi (1998). *Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti (1918-1920) Parlament (Stenoqrafik Hesabatlar) C.1-2*. Bakı: Azerbaycan Neşriyyatı.
- Carr, Edward H. (1985). *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*. Vol. I-II. New York: WW Norton & Co.
- Hadisat* (24 Nisan 1335 [1919]). "Azerbaycan Murahhasları". 114: 2.
- İkdam* (25 Haziran 1334 [1918]). "Azerbaycan Heyeti". 7679: 2.
- İkdam* (25 Şubat 1335 [1919]). "Azerbaycan Heyeti". 7918: 2.

- Mahmudov, Yaqub, ed. (2004). “Atamalibeyov”. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası I*. Bakı: Lider Neşriyyat, 137-138.
- Mamulia, G. G. (2012). *Kavkazskaya Konfederatsiya v Ofitsialniyh Deklaratsiyah Mayinoyi Perepiske i Cekretniyh Dokumentah Dvijeniya Prometeyi: Sbornik Dokumentov*. Moskva: İzdatelstvo Sotsialno Politiçeskaya Mıysl.
- Memmedoğlu, Muxtar (2018). “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Təhsil Quruculuğu”. *Adalet*, 190: 12.
- Qasımlı, Musa (2006). *Azərbaycan Türklərinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945*. Çev. Ekber N. Necef. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Quliyev, Vilayət, ed. (2008). *Azərbaycan Paris Sülh Konfransında (1919-1920)*. Çev. Vilayət Quliyev. Bakı: Ozan.
- Quliyeva, Samirə (2015). “İstiqlal Yolunun Şanlı Mücahidləri-Cümhuriyyət Dövrünün Dövlət və Hökumət Xadimləri”. *525-ci Qazet*, 6.
- Resulzadə, M. Emin (1990). *Azərbaycan Cümhuriyyəti*. Bakı: Elm Neşriyyat.
- Şimşir, Sebahattin (2002). *Azərbaycan'ın İstiklâl Mücadelesi*. İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Tahirzadə, Adalət və Tahirli, Oğuztoğrul (2016). *Azərbaycan Cümhuriyyəti Talebeleri*. Bakı: Teas Press.
- Tesvir-i Efkâr* (25 Haziran 1334 [1918]). “Mütebaki Kafkas Hükümeti Murahhasaları Geldiler”. 2496: 2.
- Topçubaşov, Alimerdanbey (1998). *Paris Mektubları, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Sülh Nümayəndə Heyəti Sədrinin Azərbaycan Hökumətinə Məlumatları (Mart 1919-Noyabr 1919)*. Çev. Vilayət Quliyev. Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- URL-1: Dünyamin Qızı, Qaranfil (2016). “Bakıdan Klivləndə Uzanan Ömür Yolu”. [https://kaspi.az/az/bakidan-klivlende-uzanan-mur-yolu/jav-ascript\(\)](https://kaspi.az/az/bakidan-klivlende-uzanan-mur-yolu/jav-ascript/) (Erişim: 10.12.2021).
- URL-2: “Atamalibeyov Abbas Bey Seyfulla Bey Oğlu”. <http://nkpi.az/?page=addread&id=7547> (Erişim: 10.12.2021).
- Yaqublu, Nesiman (2015). *Mehmet Emin Resulzadə Ansiklopedisi*. Çev. Tuncer Kırhan vd. Ankara: Azərbaycan Kültür Dərneği Yayınları.
- Yaqublu, Nesiman (2009). *Abdürrahman Fətəlibeyli-Düdənginski*. Bakı: Abşeron Neşr.

Yavuz, Resul (2020). “Bağımsızlığının İlanından Sonra Azerbaycan Heyetlerinin İstanbul’daki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin Osmanlı Basınındaki Yansımaları”. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 28: 371-400.

Yeni Gün (23 Kanunisanı 1335 [1919]). “Azerbaycan Heyeti Murahhasası”. 141: 1.

“COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.

The following statements are made in the framework of “COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”:

Ethics Committee Approval: *Ethics committee approval is not required for this study.*

Declaration of Conflicting Interests: *The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.*